

Lehota János

MADÁCH ISTENBIZONYÍTÉKA

*Egy feledésbe merülő szimbólum**A hermeneutikai kör recepciója*

Drámairódmunknak - a Csongor és Tündét és a Kegyencet leszámítva - két olyan kimagasló alkotása van, amelyek nemcsak számos, egymásnak ellentmondó értelmezést hívtak életre, hanem e drámák műnemének meg-megújuló vizsgálatát, ezzel együtt a dráma műnemének kérdését is felélesztették. Mind a Bánk bánnak, mind *Az ember tragédiájának* olyan közös dramaturgiai pontjára szeretnénk rámutatni, amely a drámai műneműségük vizsgálatát indokolja: mindkét művet a végpontjából kell értelmezni. Ez a fejtegetés nem a műnem vizsgálatára teszi a hangsúlyt, hanem *Az ember tragédiájának* végpontjában lévő fordulatot kívánja újraértelmezni, mégis megfogalmazzuk e közös vonás tartalmát. Olyan művek ezek, amelyek már nem épülhetnek kollektív befogadói tudatra, ám a drámakezdés - *Az ember tragédiája* esetében különösen - mégis egy kollektív tudat létezését feltételezi, illetőleg előlegezi. Ezt az ellentmondást más tanulmányban igyekszünk kifejteni, ezúttal csak megjelöljük kifejtendő tézisünket: nem dráma születik akkor, ha a drámairók - most már elsősorban Madáchról szólva - nem színházi közönséggel, hanem személylyel, ráadásul bevavatott személyekkel akartak párbeszédet folytatni. A Bánk bánt természetesen nem olvasásra szánta Katona, de mivel színpadra nem kerülhetett, és a szerző nem szembesülhetett a befogadói tudat és a drámakezdés ellentmondásával, és mindazzal, ami ebből az ellentmondásból következik, a Bánk bánról is elmondhatjuk, hogy a szerző szándékához is olvasás és újraelolvasás útján juthat el a befogadó, mert a személyes találkozást csak így nem befolyásolja a sokféle más befogadói tudat. A szerzői szándék ilyen megközelítésben elég pontosan körülírható, Madách maga is megfogalmazta Erdélyihez írott levelében. Drámaként viszont elidegenül a szerzőtől, és ily módon a nem létező kollektív tudat - e természeténél fogva - megszámlálhatatlanul sok értelmezését teremti meg. Ezt a befogadószerzőjűségű Bánk bánt elemeztük korábbi tanul-

mányunkban, és már akkor rámutattunk, hogy *Az ember tragédiája* értelmezési problémáit, megközelítési nehézségeit is ez a körülmény okozza: drámaként kezeljük azt, ami nem az, amit nem annak szántak. Ez a feltevés majd a műnem nagyon alapos újragondolását is igényli.

Ehelyütt azt emeljük ki, hogy ilyen ellentmondás alapján ezek a művek természetesen világnézeti vonatkozású ellentmondásokat teremtenek. Ellentmondások megletekor az elemzés elsődleges feladatának a kiindulópont és a végpont összefüggésének vizsgálatát tartjuk. Elemzésünk egyik legfontosabb tétele, hogy a drámai mű mindig kollektív tudatra épül, tehát annak hiányában azt kell az írónak megvalósítania, hogy a sokféle egyéni tudatot egyetlen fókuszba hozza a dráma már bonyolult rendszerű alapszituációjában. Csak erről az alapról teljesebben ki a drámaiság hiszen erről az alapról már egyértelmű drámai végpontot feltételez a befogadó. Ha az író elmulasztja a sokirányú befogadói tudat egységesítését, vagy már nem is szándéka annak megvalósítása, akkor műve az egyéni tudat vonzáskörébe kerül. A befogadó ezért olyan olvasója lesz a műnek, aki a maga világnézeti látásmódja szerint már csak egyoldalú párbeszédet folytat az alkotóval. A dráma viszont az egyéni tudatok integrálhatóságáról és integrációjáról született, így a drámai művet is csak az ilyen természetű kollektív tudat értheti és értelmezheti. Ha tehát az író elmulasztja a közösségi tudat megteremtését, és műve így kerül közönséghez, akkor az egyéni tudat tölti be ezt a szerepet, tehát valamelyik befogadói tudat emeli magát általános érvényűvé, vagy azt fogadja illetve fogadtatja el a más alapon egységesülő tudat kvázi kollektív tudatnak. Így születik meg az a drámai mű, amelyiket nem annak szántak vagy amelyiket hibás dramaturgiával írtak meg. Ez a körülmény teremti meg e művek megoldhatatlan értelmezési ellentmondásait is.

Az egyéni tudat érvényesülhetősége alapján az egyéni tudat kiindulópontja és a drámai mű végpontja között jön létre megold-

hatatlan ellentmondás, hiszen ez az egyéni tudat az írói végpontba akar torkollni. Ezt a kapcsolatot azonban már csak az író tudata teremtheti meg. Ha a kiindulópont nem a befogadói tudatra épül, akkor csak az író világába beavatott tudat képes az író meg nem alkotott kiindulópontjába behelyezkedni, csak ez a beavatott tudat képes - követve a mű felépítményét - eljutni az írói végpontba. A nem beavatott tudat azonban az egyéni tudatból kiindulva teljes körben, a háromszázhatvan fok végtelenségében indul el felépítő útjára, és ha bele is fut az író végpontjába, a kauzalitást számtalanszor szubjektíválja, vagy ha a kauzalitásban nem vét, akkor az író végpontját fogja átértékelni. Ebben az összefüggésben a végpont, mint biztos pont is egyedül marad, következésképpen elveszti funkcióját, hiszen ez a tudat nem tudja annak tulajdonítani, aminek szánták, hanem annak tartja, aminek tudja, vagy akarja. Ebben a bizonytalansági tartományban van valahol a költő, az alkotói szándék is, holott az már csak egyetlen következetes, ellentmondásmentes recepciót enged meg.

Miben hasonlatos tehát a Bánk bán és Az ember tragédiája, amit már itt is megfogalmazhatunk? Mindkét művet a végpontjából kiindulva érthetjük meg, tehát előbb végig kell olvasnunk őket, és amint eljutottunk a végponthoz, annak alapján most már elkezdhetjük újból a mű olvasását. Vö. Bécsy Tamás fejtegetésével. Mi, be nem avatottak, csak így válhatunk olyan beavatottakká, akik ebből a végpontból kiindulva bekerülünk a művek ökonomikus rendszerébe, és ily módon már e belső világ kiindulópontját tudjuk értelmezni.

Végpont kiindulópontú művek esetében már más a végpont természete, ezért annak jellemző tulajdonságát meg kell vizsgálnunk.

Miben különbözik ezen művek végpontja a drámai mű végpontjától?

Induljunk ki abból a feltételezésből, hogy a vizsgált két mű közös vonása az, hogy csak a szerzők világlátásának ismeretében, csak az ő világlátásuk értelmezése által válik teljessé a szövegművük. Minden más, kívülről jövő szemlélet kényszerzubbonyként hat e művekre; lehet azoknak jelentése, lehetnek izgalmasak és időszerűek is, a teljes szövegművet sohasem fogják tudni számbavenni. Ezek a művek - mint mondtuk - már csak egyetlen, a szerzői tudatból következő értelmezést engednek meg, és ez a szerzői tudat megismerhető. Miért csak a végpontból válhat megismerhetővé ez a tudat?

Madách - de már Katona is - az ellentétek egységének illetve egységesülésének és egységessé válásának világában él, amiből az következik, hogy már egymással ellentétes előjelű végpontok - hangsúlyozzuk: *végpontok* - születhetnek igazságként. A polgári forradalom előtt a világ ilyen megkettőződése nem létezett, következésképpen a drámáknak egységes világnézeti kiindulópontjuk volt, és ebből a kiindulópontból csak *egyetlen* - várható és várt - végpont születhetett. E két pont között azonban leképezhetetlenül teljes világot jeleníthet meg mind az eposz-, mind a drámaköltő. A megkettőzött világban azonban már két lehetséges, egymással szembenálló igazság létezhet, s azok közül az író választja ki és határozza meg az egyik előjelet igazságként. Ez a végpont pedig csak egyetlen oksági láncolatot enged magába, illetve az oksági láncolatnak ebbe az író által választott végpontba kell kapcsolódnia. Ilyen összefüggésben az író maga kényszerül megfelelni a világot, mert végpontjával kizárja az ellentétes végpont igazságának lehetőségét, holott az is lehetne, csak ő nem azt választja. Ebben az összefüggésben igazolhatjuk azt az állításunkat, hogy csak az író világában maradva juthatunk el a műhöz, hiszen ha a befogadó a maga teljes világát, a másik előjelű igazságot is belevetíti a műbe, akkor a szerzői szándékkal ellentétes világnézettel ellentmondásba fog kerülni. Ezáltal nem a maga világlátását változtatja az íróéhoz, hanem ellenkezőleg, a maga világlátásához igazítja a művet. A végpontból kiinduló újraolvasással azonban olyan hermeneutikus kör születik, amely kizárhat minden más idegen tudatot, és ily módon csak a szerző világában maradunk. Ha eddig nem voltunk beavatottak, akkor ezáltal beavatottakká válunk.

Mivel minket elsődlegesen a mű titkai erdekeinek, és nem a befogadók tudatának tükröképei, ezért mi is inkább kérdezünk, mintsem állítunk, hiszen mi is csak egy befogadói tudat vagyunk, tehát nem a magunk tudatát kívánjuk az eddigiek helyébe vagy fölébe helyezni. Egy ilyen alapon nyugvó elemzésnek egyetlen igazán nagy érdeme lehet; senkinek az értelmezői tudatát nem engedi a mű elé, senkit nem enged érvényesülni, aki az írói szándékot helyettesíteni akarja, hogy a művet csak az ő látószögében nézhessék, érthessék. Ezzel a szándékkal nyúltunk a Bánk bánhoz, ez vezet minket Az ember tragédiája újbóli értelmezéséhez.

Elemzésünk tárgyául azt a jelenetet választottuk, amelyek a mű végpontjának fordulópontja. Idézzük fel!

Ádám az öngyilkosság gondolatának véghezvitelével véget is vethetne a „komédiának”, hiszen így semmilyen élet nem szülehet. Éva sincs már a közelében, haraggal szólhat, amikor megfeddi közeledő asszonyát - „miért is jársz utánam” -, de aztán „ellágyulva” folytatja ugyanezt: csak az ő szándékát nehezíti a jelenlétével: „miért nem szunnyadtál még csak egy kicsinyt.”

Ádám a *jövőről* (kiemelés tőlem: Lehota J.) beszél, amiért *áldozatot*, a maga életének áldozatát adja. Áldozatán a jövő elpusztítását érti, azt, a „végsemiséget” - ahogy ezt Bánk is mondja a maga ítéletéről - amely a teljes megsemmisülést eredményezi. Nem halál ez tehát, mert az része az életnek, ha Isten áll a kezdő és végpontban, hanem ez az emberiség teljes és végérvényes nemléte lenne A luciferi nemlét győzne e teremtés felett, ami az Isten halálát is jelentené, hiszen az embert a képmására teremtette. De Éva is a *jövőről* beszél, ám ennek éppen ellenkező értelme van: „Mert ami eddig kétséges vala, / Most biztosítva áll már: a jövő.... Anyának érzem, oh Ádám, magam” És ennek hallatán következik a nagy fordulópont. Idézzük előbb pontosan Madáchtot: „térdre esve” szól így: „Uram, legyőztél. Ím porban vagyok; / Nélküled, ellened hiába vívok; / Emelj vagy sújts, kitarom keblemet.”

Az egyik legismertebb - ha nem a legismertebb - jelenetet mutattuk be, amelyről azt is mondtuk, hogy ez a mű nagy fordulata. De pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy visszafordulás, visszaállítás ez a jelenet: Adám cselekedetének fordulata ugyanis az volt, amikor magát tette Istenné, hogy megmutassa, nincs már szüksége a Teremtőre: „Önmagam levék / Énistenemmé.”, majd kudarca után is győzni akar teremtője felett azzal, hogy megöli magát: „Dacolhatok még, Isten, véled is.” És íme, Éva közlésére egyszerre térdre esik, beismeri és elfogadja legyőzetését, Isten győzelmét fölötte.

Ennyi csupán a jelenet, amit Madách közöl, vagy találhatunk-e a szövegben olyan szimbolikát, amely sokkal mélyebbre visz el bennünket; olyan mélyre, amely a mű szerzői megértéséhez is elvezethet? Nézzünk meg néhány értelmezést erről a jelenetről. Mit ír a közepiskolai tankönyv, amiből a ma felnővő

nemzedékek tanulnak? *Mohács/ Károlyt* idézzük: „A kétségbeesés szirtfokáról most Éva anyasága szólítja vissza az életbe. Ádám áldozata most már *hiábavaló* (kiemelés tőlem: Lehota J.) volna, halálával sem tudná megsemmisíteni az életet. Térdre esve megadja magát, s belátja, hogy a riasztó kétségek ellenére is vállalnia kell a küzdelmet.” Ez a vélekedés egybehangzik *Mezei József* értelmezésével: „Éva ébredése és szava szimbolikusan állítja meg Ádám öngyilkossági szándékát. Mintegy jelezve, hogy halála *hasztalan* (kiemelés tőlem: Lehota J.) lenne.” Mezei felfogása tehát már felismeri a szimbolikus tartalmat, mert Éva szava valóban szimbolikus, de nem ebben az értelemben és tartalomban, ahogy Mohácsy és Mezei is kifejezték. *Mikó Krisztina* tanulmányában sem olvashatunk más értelmezést: „Éva e zárójelenetbeli fellépése legalább annyira összetett, mint a Tragédia indításában, hiszen mint szimbólumegész kötődik a valósághoz: Anyasága biztosítéka a *megújulásnak* (kiemelés tőlem: Lehota J.). Feloldja tehát Ádám kétségbeesését, s ezzel válaszol Lucifer vele kapcsolatos kérdésére is.” *Hubay Miklós* élményszerű elemzéseiben mindig ott van az alkotó, a drámaíró szelleme is: „És elképzelem Madáchtot, aki továbbá eltűnődött azon, vajon nem az lesz-e a leghelyesebb, ha az emberiség egykor, minél hamarabb, egy efféle gúnyos szóval és hirtelen gesztussal véget vet a létezésének. Ha magvát szakasztja magának. Egyszerűbb lett volna; letenni a tollat és itt befejezni. Hadd csodálkozzék Ádám késői fia, eddig olvasván a művet, hadd csodálkozzék rajta: hogy is van ő a világon? Hisz mennyivel természetesebb volna, ha nem lenne”. A hatalmas szakirodalomból még egyetlen értelmezést szeretnék felidézni, *Erdélyi Jánosé*, aki mintegy elindította a Madách-értelmezések sorát: „A tizenötödik szín a magához jött, felocsúdott embert lépteti föl oly elhatározással, hogy magát kivégzi, ezáltal vethetvén véget az emberi nem jövődő szenvedéseinek. Már egyetlen szálacsckán függ csupán a jövődő; mikor igen szép szcéná fejlődik ama fölséges invencióban, mellyel Éva eltéríti Ádámot kétségbeesett gondolatától; az anyaság előérzetében”. Figyelemre méltó, amit Erdélyi még kiemel, ezt mi is szeretnénk hangsúlyozni, mert egy lépéssel közelebb áll értelmezésünkhöz. Így folytatja Erdélyi: „E nagy eseményre megdöbben Lucifer, s elrémítőleg fedezi fel Éva előtt, hogy fia bűn-

ben fogamzott; mire Éva szentasszonyi bizalommal s próféciával: Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltöri, / Testvériséget hozván a világra."

Úgy véljük, nagyon egybehangzóak ezek az értelmezések, amelyek végül is mind arra helyezik a hangsúlyt, hogy Éva közlése után Ádám szándéka értelmetlen lenne. Ez az értelmezés azt jelenti, hogy a hangsúly Ádám személyére, az ő vereségére kerül, ezáltal Ádám, az ember válna kezdő- és végponttá, aki a vereség, a kudarc ellenére mégis kénytelen lesz majd élni. Ha ez így lenne, akkor mi motiválja benne az öröm felkiáltását, a térdreesés természetes nagyszerűségét, az emberlétnek ezt az igazi megnyilvánulását, amellyel tudomásul veszi, hogy ő csak ember? Ember és nem Isten. Ha tehát Ádámra és ezzel együtt Évára tesszük a hangsúlyt, elgyengül és elhomályosul a drámai mű legmélyebb tanúságtétele, Madách egyértelmű szerzői üzenete téged, ember, ki elhagytad Istent, aki maga is kilátásba helyezte bűnös gyermekének, hogy szintúgy elhagyja - („Ádám, Ádám! Elhagytál engemet, / Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.”) -, mégsem hagyott el téged. Te, ember, ki a tudást választottad, és eldobtad a hitet, és ezáltal a végsemmiség, a teljes pusztulás partjára értél, te, ember, ismét megbizonyosodhatsz arról, hogy Vagyok. Neked vagyok, és ez az életet jelenti számodra.

Nézzük meg, hogyan láttatja meg velünk Madách Istent, hány viszonylatban mutatja meg őt! A mű úgy kezdődik, hogy az Úr, a Teremtő létező lény: van. A kérdés abban éléződik ki, hogy abszolút teremtő-e, vagyis nem létezését, hanem esszenciáját kérdőjelezi meg. A jelenet előttünk játszódik le, tehát Isten létezése előttünk a befogadó előtt bizonyág. A második viszonylatban az emberpár előtt mutatkozik meg. Megtudhatjuk, hogy Ádám és Éva is tudatában van annak, amit mi is tudunk: Isten van: gondoskodik róluk, de van kizáró tiltása is. Nem látják őt, bár „az ég kapuján dics (glória) sugárzik elő, s angyali karok halk harmóniája hallik”; és hangját hallják. *András László* is elemzi az Isten és az ember találkozásait: „A néző-olvasó számára magától értődően természetes, hogy a paradicsomi színben (noha nem jelenik meg személyesen, csupán a hangja hallatszik), Isten megint csak jelen van, ha láthatatlanul is. Tehát fölismeri Istent, amikor látja, de felismeri és azonosítja a

hangjáról is a nem látható Istent. Ugyanis a láthatatlansága az egyik lényeges tulajdonsága: soha nem látta senki.” Ezután következik az a fordulat, hogy Ádám elhagyja Istent, és a Tudáshoz kapcsolja magát, de - hangsúlyozzuk - tudatában van annak is, hogy őt is elhagyja Isten. Azt mondhatnánk, hogy nem lesz már találkozásuk, hiszen a Paradicsom kapuját bezárták az ember számára, tehát nincs már visszaút, csak előre mehetnek. Mivel pedig már nem Isten felé tartanak, így csak egyenes utat tehetnek meg, de ha nem Isten felé mennek, akkor hová vezet ez az út? Ádám és Isten elhagyták egymást, ezt tehát így éli meg Ádám: Isten van, de számára már nincs, és ő sincs Istennek. A teljes szabadságba került, és ebben a szabadságban jut el a halál kapujához. A felvett isteni szerepvállalása juttatta el ide, az élet megsemmisítéséhez.

Istenhez való kapcsolatát azonban még egyszer vegyük szemügyre! Elszakad-e Ádám Istentől, ha maga akar azzá válni, kudarcában pedig még mindig vele akar „dacolni”? De így is feltehetjük a kérdést: elszakadhat-e az Isten-léttől, amikor maga tette magát Istenné? Nem. Ha el tudott volna szakadni Istentől, akkor emberré vált volna, de hogyan válhatott emberré, ha csak Istent ismerte, magáról még nem volt tudata. Azzal, hogy Isten elűzte, és azzal, hogy nem pusztán elűzött maradt, hanem egyedül létező is kívánt lenni, még inkább hozzá kapcsolta magát Istenhez, Istenné vált. De ő csak mímelni tudta Isten attribútumát. Így juthatott el annak felismeréséhez, hogy Isten valóban a teljesség, mert felismerte, hogy ő viszont a maga köréből nem tud kilépni. Mindvégig, minden egyes alakváltozással - eszmével - csak imitálni tudta Istent, és ily módon jut el a végességhez, az emberléthez. Valójában mindig is az emberlétet és nem a szellemlény létet élte - ezért kellett mindig a végességet csalódva tudomásul vennie -, de emberlétezését mindaddig nem tudatosíthatta, amíg még tudott istenemberi tartalommal továbblépni. Az istenember lét azonban feloldhatatlan ellentmondás, tehát el kell érkeznie egy számára áthatolhatatlan végpontig. Ezen a végponton ismerheti meg emberlétét, azt a létformát, hogy mint embernek már nincs több lehetősége az Isten-emberi alakváltozásra. Ekkor lesz ember. Ez az emberlét azonban még mindig ismeretlen létezés számára. Még az az ember ő, aki csak azt tudja, hogy nem tud Isten lenni; s ez az ember találkozik a

pusztulással, az állati léttel az Eszkimó színben. Itt már nincs Isten - szerepe, paradox módon most őt látják Istennek. Emberként szembeesül a Véggel, a teljes pusztulással. És ő így, ilyen tudással nem tud élni. Ő még Madách embere, nem azé a XX. századé, aki szembenéz a teljes pusztulással, aki azonosul az értelmetlen léttel. Ádám ezt a létet nem kívánja végigjárni, tehát nem is akarja elindítani. Az álomból felébredő Ádám tehát Ember, az az ember, aki „istenszerepei” után „pusztán” maradt, mert már nincs kihez hasonlítani, kívül azonosuljon. Luciferhez kapcsolt lényével még mindig csak Istenhez képest viszonyulni, aki már csak azt tudja, hogy ő is nemet mondjon, hogy ő is lázadjon, a most már tőle különvált Istennel Luciferként dacoljon, hogy magamagával Istent is elpusztítsa, ahogy ezt Lucifer is akarta. Ekkor jelenik meg Éva, aki elmondja a bűvös szavakat.

Mielőtt teljesen megvilágosítanánk a magunk értelmezését, vizsgáljuk meg Isten oldaláról is ezt a kapcsolatot. Vajon Isten elhagyta-e az embert, ahogy azt keményen meghagyta, vagy ugyanúgy ott volt ő is az emberrel, ahogy az ember az Istennel. Amíg a magabiztos ember Istent imitálta, addig az Isten magára maradt. Ő embert teremtett a maga hasonlatosságára, de ez az ember elhagyva őt megcsúfolta az Istenarcot. Isten látott valakit, aki ő, de aki mégsem az, tehát Isten nem láthatta önmagát. Így tehát nem mutatkozhatott meg, hiszen aki Istennek képzelet magát, az őt nem láthatja. Meg kellett várnia, amíg az ember eljut a maga emberlétének határáig, hogy emberré váljék. Akkor ő ismét Isten lehet előtte. De ekkor még ellenségnek, ellenfelének tekinti őt az ember; amint értelmeztük, az még Lucifer-ember, aki Istent el akarja pusztítani. Isten attribútuma azonban a teremtés és a szeretet. Így a teljes semmiség állapotában ismét láthatóvá válhat, megjelenhet, megmutatkozhat,

Ádám tehát harmadszor is találkozik az Istennel. Ezúttal azonban ez a találkozás már csak úgy jöhet létre, ha még megmaradt benne az isteni létezés kicsiny szikrája. Ez a találkozás már Ádámon múlik. Istentről eddig azt tudta, hogy van, majd azt kellett megtudnia, hogy Isten az ő számára nincs. Most tehát Istent már csak ő lelheti meg újra, de Isten is csak jelként mutatkozhat meg neki, ha le tudta vetni magáról az istenlétet, ha az ő hiánya ott maradt a lelkében. Az élet áldásával tehát Isten ismerheti fel.

Most térjünk vissza ismét a jelenetünkhöz!

Ádám, az ember Éva szavai által tehát nem pusztán jelet kapott Istentől, hanem a jel szimbolikus tartalmával azt mutatta meg Isten, hogy ő az ember számára létezik. Ez pedig már személyes és bensőséges találkozás, mert e kapcsolatban Isten létezését - amiként Mózes a csipkebokorban - már fel kell tudni ismerni. Az embernek Isten már csak jelekben, szimbólumokban tud megmutatkozni, hiszen a teremtés befejeződött, és a bűnbeesés is bekövetkezett. Isten tehát már csak ott tud megmutatkozni, ahol erre fogadókészség van az emberben. Fogalmazzuk meg végül is e jelenet teljes jelentését! Ádám, az ember Éva szavából egy új élet létezéséről kapott hírt, és Ádám ezt a hírt már nem istenemberi lényével fogadta, aki öntelten a maga teremtményének tekintené az új életet. Ádám most, az elkeseredésben, az emberlét megszületése pillanatában Isten teremtő jelenlétét látta meg a gyermek létezésében. Most lett ember, az, aki tudatosította, hogy ember, tehát aki nem válhat Istenné, aki már nem is akar Isten lenni. Térdre esik, mert tudja, hogy ember lett, aki fölött Isten áll. Különváltak. Most született meg valójában; az az ember lett, aki tud önmagára reflektálni, aki így a világ megismerésére is képes lehet. De nemcsak különvált Istentől, hanem egyesülhet is vele. Ez viszont már csak rajta múlik. Ily módon válhat ő is teremtővé, a teremtés részesévé, végtelenné.

Úgy véljük, az elemzések ezt a tartalmat nem világították meg ilyen egyértelműen, egyszerűen és világosan. Annál is inkább gondoljuk ezt, mert Madách műve óta már sok évtized elmúlt, és az ember azóta sokszor felvette az Isten álarcát. A tudomány is olyan mértékben fejlődött, hogy már-már orvostudományi eredménynek minősül a gyermek megszületése, annak elvétele pedig megszűnt Isten elleni vétség lenni. Ha azt mondtuk a bevezetőben, hogy Madáchot csak a beavatottak érthetik, akik az ő világába tudnak kerülni, akkor ehhez a beavatottsághoz teljesen el kell tudnunk dobni az emberi felsőbbrendűség tudatát. Az emberlét pedig azt jelenti, hogy tudhatjuk és tudnunk kell, hol vannak a határaink. Ezen a ponton kerülünk válságba, de ezen a ponton juthatunk el Isten segítő kezéhez is. Ha őt megleljük, a végtelenség és teljesség érzetét nyerhetjük jutalmul. Ez Madách üzenete.